

DESPRE STATUIA-MENHIR DE LA HAMANGIA

de EUGEN COMȘA

Numărul statuilor-menhir, descoperite întâmplător, pe teritoriul Dobrogei, a crescut în ultimele decenii și drept urmare în literatura noastră de specialitate, despre ele s-au publicat câteva studii importante¹. Trebuie reținut faptul că în acele lucrări s-au analizat, mai cu seamă, statuile-menhir ce datează de la începutul celei de-a doua epoci a fierului. S-au făcut însă mai puține referiri la statuia-menhir de la Hamangia, cea mai veche din ele.

Dat fiind faptul că în ultimul sfert de veac, specialiștii sovietici și cei bulgari au publicat mai multe studii de sinteză despre statuile-menhir din Ucraina și Bulgaria, cu o serie de date utile și pentru interpretarea istorică a stelei-menhir de la Hamangia, am considerat necesară o revenire asupra problemelor legate de acest monument.

Statuia-menhir (fig. 1 și fig. 2) la care ne referim a fost descoperită cu prilejul unor lucrări publice, în anul 1924, într-o movilă funerară, din apropierea localității Hamangia (azi Baia), jud. Tulcea². Piesa a fost lucrată dintr-o lespede de formă aproximativ dreptunghiulară, de gresie verzuie, cu dimensiunile de : 1,95 m înălțime, 0,93 m lățime și 20—25 cm grosime.

Capul (fig. 1) cu amănunțele anatomice abia schițate este redat parțial, ca o prelungire scurtă, arcuită, la partea superioară a lespezii. În jurul gâtului, în relief, este reprezentat un colier arcuit, care se continuă și pe spate, unde are o prelungire verticală până la briu (în acest mod, adesea, pe statuile menhir din sud-vestul U.R.S.S. era redată coloana vertebrală). Importantă este poziția brațelor, cu analogii pe piesele din stepele nord-pontice. Miinile sînt înfățișate ca fiind îndoite din coate și așezate cu palmele pe abdomen. Mai jos, este o linie orizontală și, dedesubt, alături, pe mijloc, un oval cu capătul de jos ascuțit (considerat de Vasile Pârvan ca reprezentînd triunghiul sacru), mărginit de două linii semicirculare laterale. Partea inferioară a statuii are forma și suprafața neregulate, deoarece servea la fixarea piesei în pămînt, anume pe vîrfurile movilei funerare³.

Pe spatele statuii (fig. 2) sînt diferite reprezentări, realizate prin două metode, unele sînt în relief, altele sînt scobite. Înclinăm să credem că faptul indică folosirea statuii-menhir studiate aici, pentru morminte

¹ V. Canarache, SCIV, 4, 1953, 3—4, p. 709—722; A. D. Alexandrescu, SCIV, 9, 1958, 2, p. 291—302; idem, SCIV, 14, 1963, 1, p. 145—150.

² V. Pârvan, Dacia, 2, 1925, p. 422—429.

³ *Ibidem*, p. 424, fig. 4 și 5.

din două perioade deosebite în timp. În dreptul umerilor sînt înfățișate două suprafețe ovale, reliefate, care au fost considerate ca redînd omoplații. În partea stîngă, deasupra mijlocului, sînt scrijelate formele a patru topoare-ciocan cu coadă lungă. La mijloc și spre dreapta sînt alte două topoare-ciocan similare, dar unul este în relief și altul scrijelat. Forma

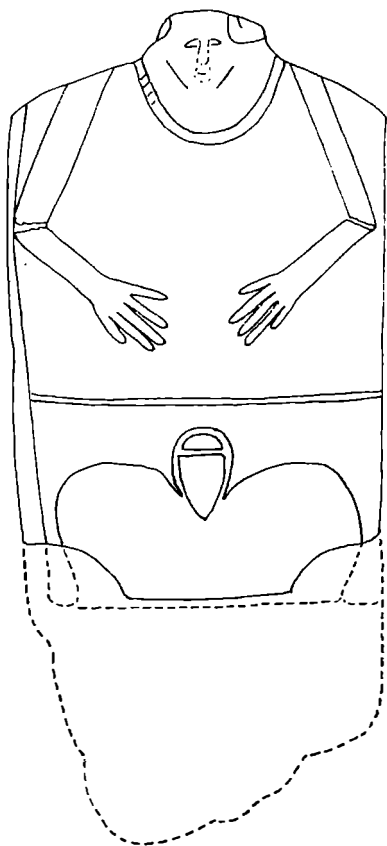

Fig. 1. Statuia-menhir de la Hamangia, văzută din față (după Ion Miclea și Radu Florescu, *Preistoria Daciei*, București, 1980, fig. 262).

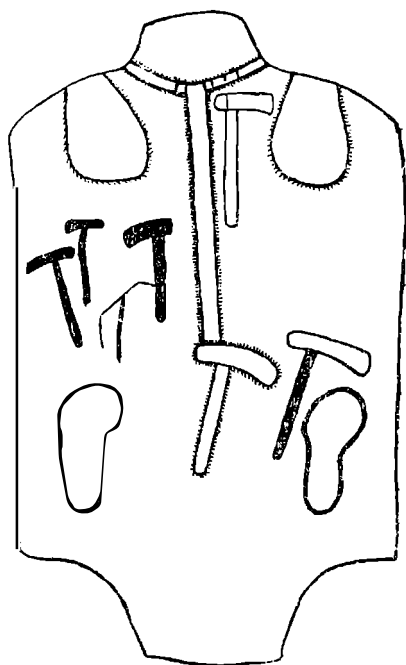

Fig. 2. Statuia-menhir de la Hamangia, văzută din spate (după Ion Miclea și Radu Florescu, *op. cit.*, fig. 263).

topoarelor, mai ales a celor scrijelate, nu este redată clar, ca să se poată preciza corect tipul și materialul din care au fost făcute⁴. Subliniem și observația că două din topoare au coada reliefată, pe cînd celelalte cinci o au scrijelată în întregime. Mai jos de mijloc, sînt scrijelate două ovale prelungi cu cîte o lărgire la partea de sus. Subliniem că ambele sînt cu lărgirea spre dreapta și că pe ele nu sînt indicate degetele. Unii specialiști le-au considerat ca redînd tălpile picioarelor. Mai curînd, este vorba de tolbe pentru săgeți, așa cum a susținut, cu mulți ani în urmă, încă Vasile Pârvan⁵.

⁴ *Ibidem*, p. 424, fig. 5.

⁵ *Ibidem*, p. 426.

Prin săpăturile sistematice din 1952 s-au adus unele precizări în legătură cu mormintele din movila de la Hamangia. În porțiunea păstrată din movilă (aproximativ o treime din ea) s-au mai descoperit două morminte. Ambele morminte au aparținut categoriei „mormintelor cu ocru”, caracterizate prin gropi dreptunghiulare, cu strat subțire de ocru roșu presărat pe fundul gropii, cu schelete în poziție chircească pe o parte, cu craniul orientat NE și picioarele SV. Lângă primul schelet s-a găsit un vas cu corpul bombat la partea superioară, buza arcuită în afară și cu fundul îngust. Lângă umărul drept al aceluiași schelet se afla o piatră plată, de formă ovală, cu început de perforare din două părți. Groapa primului mormint fusese acoperită cu birne dispuse longitudinal, pe când cea de-a doua (mai târzie), deoarece tăia marginea movilei primului mormint) a fost acoperită cu birne dispuse longitudinal și transversal. Al doilea mormint nu a avut inventar funerar⁶.

Ținând seama de datele de care dispunem, nu sîntem în măsură să precizăm pentru care din morminte a fost cioplită și înălțată statuia-menhir de la Hamangia.

Pînă în prezent, părerile specialiștilor sînt diferite în ceea ce privește datarea și semnificația statuii menhir de la Hamangia.

Încă de la descoperire, Vasile Pârvan era de părere că aceasta datează — prin analogie cu piese din vestul și centrul Europei — din perioada de început a epocii bronzului⁷.

În lucrarea sa publicată în 1951, V. N. Danilenko, ocupîndu-se de problemele referitoare la cimmerici, le atribuia acestora și statuia-menhir de la Hamangia, datînd-o în perioada de la sfîrșitul mileniului II și începutul mileniului I î e n.⁸

O clasificare a statuiilor-menhir a fost făcută în 1958 de către A. A. Ștepinskii, care le împărțea în două categorii principale⁹. Din primul grup făcînd parte cele arhaice, lucrate pe o singură față, cu redarea foarte schematică a trăsăturilor generale ale capului și corpului, folosite la *acoperirea gropilor unor morminte* de la baza kurganelor. Autorul amintit le atribuie, în funcție de condițiile de descoperire, perioadei drevnejamnaja¹⁰.

Din al doilea grup de stele funerare fac parte cele lucrate cu mai multă grijă, cu reprezentarea amănuntelor anatomice, cu precizarea că adesea au redat pe spate diferite arme și chiar omoplații. Se subliniază faptul că acestea *au fost fixate în poziție verticală pe movile funerare*. Ele datează din perioada de sfîrșit a complexului drevnejamnaja sau în perioada timpurie a complexului mormintelor cu catacombe¹¹.

Pornind de la descoperirea unei statuii-menhir pe un tumul de lângă satul Alexandrovskoe, r. Florești, R. S. S. Moldovenească, în 1963, T. D. Zlatkovskaja reia problema clasificării și datării stelelor funerare antropomorfe. Ea le împarte în trei grupuri¹².

Primul grup (fig. 3/1—4) corespunde cu cel definit de A. A. Ștepinskii. Autoarea aduce și unele precizări interesante. Astfel de stele funerare

⁶ S. Morintz, Pontica, 5, 1972, p. 53—58.

⁷ V. Pârvan, *op. cit.*, p. 429.

⁸ V. N. Danilenko, Arheologija-Kiev, 5, 1951, p. 219—220.

⁹ A. A. Ștepinskii, SA, 1958, 2, p. 143—148.

¹⁰ *Ibidem*, p. 145 (de ex. stelele funerare de la : Belozerka, de lângă Kerson și de la Pervomaevka, reg. Kerson).

¹¹ *Ibidem*, p. 145—146 (de ex. : cele de la Tiritaki, din Peninsula Kerçi, de la Kapustino, lângă limanul Tiligul).

¹² T. D. Zlatkovskaja, Sovetskaja etnografija, 1963, 1, p. 79—88.

acopereau gropile funerare de la baza unor tumuli. Gropile au forma dreptunghiulară cu colțurile rotunjite și cuprind totdeauna câte un schelet întins pe spate cu picioarele îndoite din genunchi, craniul este orientat, de obicei, spre NE și mâinile sînt întinse pe lângă corp. În toate aceste morminte s-au păstrat urme de ocră roșu. Grupul respectiv de lespezi

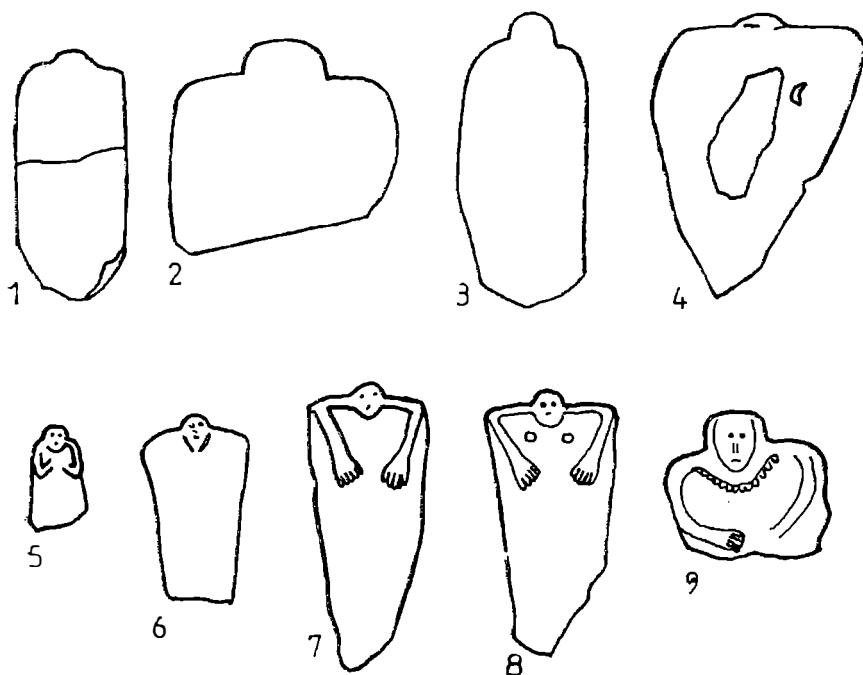

Fig. 3. 1—4 primul grup de stele funerare (după clasificarea T. D. Zlatkovskaja, *op. cit.*, 1963, p. 82, fig. 2) 1 Belozerka; 2 din împrejurimile Odesei; 3 Pervomarvka; 4 Novofilippovki; 5—9 al doilea grup de stele funerare (după clasificarea T. D. Zlatkovskaja, *op. cit.*, 1963, p. 83, fig. 3). 5 Pervomaevka; 6 Kapustino 7—8 Tiritaki; 9 Alexandrovskoe.

funerare este atribuit culturii drevnejamnaja, din perioada de la sfîrșitul mileniului III î.e.n. și datează deci de la începutul epocii bronzului¹³.

Al doilea grup de stele funerare (fig. 3/5—9), după clasificarea T. D. Zlatkovskaja, este caracterizat prin prelucrarea mai amănunțită, se pare, tot numai pe o parte. Pe ele este redat capul ca o prelungire arcuită, cu indicarea ochilor, a nasului și a gurii. În unele cazuri mâinile nu sînt reprezentate, iar la altele — chiar din cele mai vechi — sînt făcute ca fiind îndoite din coate și așezate cu palmele pe piept¹⁴. O astfel de piesă (de la Pervomaevka II) a fost așezată pe muchie, parte în groapa funerară a unui copil; poziția scheletului nu a putut fi precizată. În groapă erau urme de ocră roșu, o sulă de os și un vas caracteristic pentru sfîrșitul perioadei Jamnaja și începutului celei a catacombelor, deci mormîntul datează de la limita dintre mileniul III și II î.e.n.¹⁵ Gropile funerare aveau forma ovală.

¹³ *Ibidem*, p. 81—82.

¹⁴ *Ibidem*, p. 82—83.

¹⁵ *Ibidem*, p. 83—84.

Stelele funerare de acest tip aveau forma trapezoidală prelungă (observația noastră) și, de regulă, capul era redat pe latura scurtă, mai lată. Piesele mai târzii, din același grup, au capul redat amănunțit, brațele îndoite cu palmele așezate pe abdomen. Unele au reprezentări și sinii. O ultimă piesă, cea de la Alexandrovskoe (R. S. S. Moldovenească), are brațele arcuite cu palmele pe abdomen. În dreptul gâtului are o linie, mărginită jos de un șir de semicercuri înfățișând un șirag de mărgele mari sau plăcuțe de pe îmbrăcăminte¹⁶. Seria de stele funerare amintite datează tot din perioada timpurie a complexelor funerare cu catacombă¹⁷.

Cel de-al treilea grup de stele funerare (fig. 4), care interesează aici în mod deosebit, este caracterizat prin mult mai multe detalii. Pe ele sînt reprezentate : capul, miinile, coloana vertebrală, detaliile ale îmbrăcăminții și arme. Subliniem că pe cîteva din ele, amănuntele menționate sînt redade atît pe fața, cît și pe spatele lespezii. Toate acestea au fost fixate în poziție verticală pe movile funerare. Reținem constatarea că stelele funerare de tipul descris sînt din lespezi de formă dreptunghiulară (observația noastră) cu partea inferioară neregulată. Datarea grupului este mai grea, deoarece nici una din piese nu a fost găsită în condiții clare¹⁸. Stela funerară de la Hamangia este considerată ca făcînd parte din cel de-al treilea grup, după clasificarea T. D. Zlatkovskaja, și este datată în primul sau al doilea sfert al mileniului II î.e.n.¹⁹.

În 1971 D. Ja. Telegin a publicat un studiu amănunțit cu privire la stelele funerare descoperite în sudul Ucrainei²⁰. Autorul menționat a cartografiat seria statuilor menhir și din analiza hărții rezultă că monumentele mai vechi de acest tip sînt documentate pe un teritoriu relativ restrîns, cuprins între gura Donului și Prutul inferior. În nord se continuă pînă la cotul mare al Niprului și pînă în zona Nistrului mijlociu. Arealul amintit cuprinde și Crimeea²¹. D. Ja. Telegin menționează observația că un număr apreciabil din seria statuilor-menhir a servit la acoperirea unor morminte din complexul Drevnejamaja, din care cauză s-a încetățenit părerea că ele aparțin comunităților aceluși complex. Alți cercetători înclină, după cum am arătat mai sus, să le atribuie-perioadei Jamaja-catacombe sau chiar complexului caracterizat prin morminte cu catacombe. Analiza cartografică făcută de D. Ja. Telegin dovedește că statuile-menhir nu pot fi atribuite complexului Jamaja, deoarece arealul complexului este mult mai întins, pe cînd statuile studiate au o răspîndire mult mai restrînsă. După părerea sa ele au fost făcute și folosite (în poziție verticală) de o populație care a precedat răspîndirea în sudul Ucrainei a comunităților Jamaja, care apoi au doborît acele stele funerare și le-au folosit secundar pentru acoperirea gropilor lor funerare. Se atrage atenția asupra faptului că multe din acele stele funerare, servind drept lespezi la acoperirea mormintelor Jamaja, erau sparte în bucăți sau cioplite pe margini. Acesta este încă un argument în sprijinul concluziei la care ajunge D. Ja. Telegin că statuile-menhir analizate sînt mai vechi și că au aparținut populației ocale; care a precedat în timp cultura Jamaja. Analizînd ariile de răspîn-

¹⁶ *Ibidem*, p. 80.

¹⁷ *Ibidem*, p. 83.

¹⁸ *Ibidem*, p. 85.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ D. Ja. Telegin, *Arheologija-Kiev*, 1971, 4, p. 3—17.

²¹ *Ibidem*, p. 6, fig. 3 (harta).

dire ale culturilor din sud-vestul U.R.S.S. (inclusiv Crimeea), D. Ja. Telegin constată că teritoriul pe care se găsesc majoritatea stelelor funerare corespunde cu acela al culturii documentate în stratul Mihailovka I și din cultura Kemi Oba, care din punct de vedere cronologic corespund

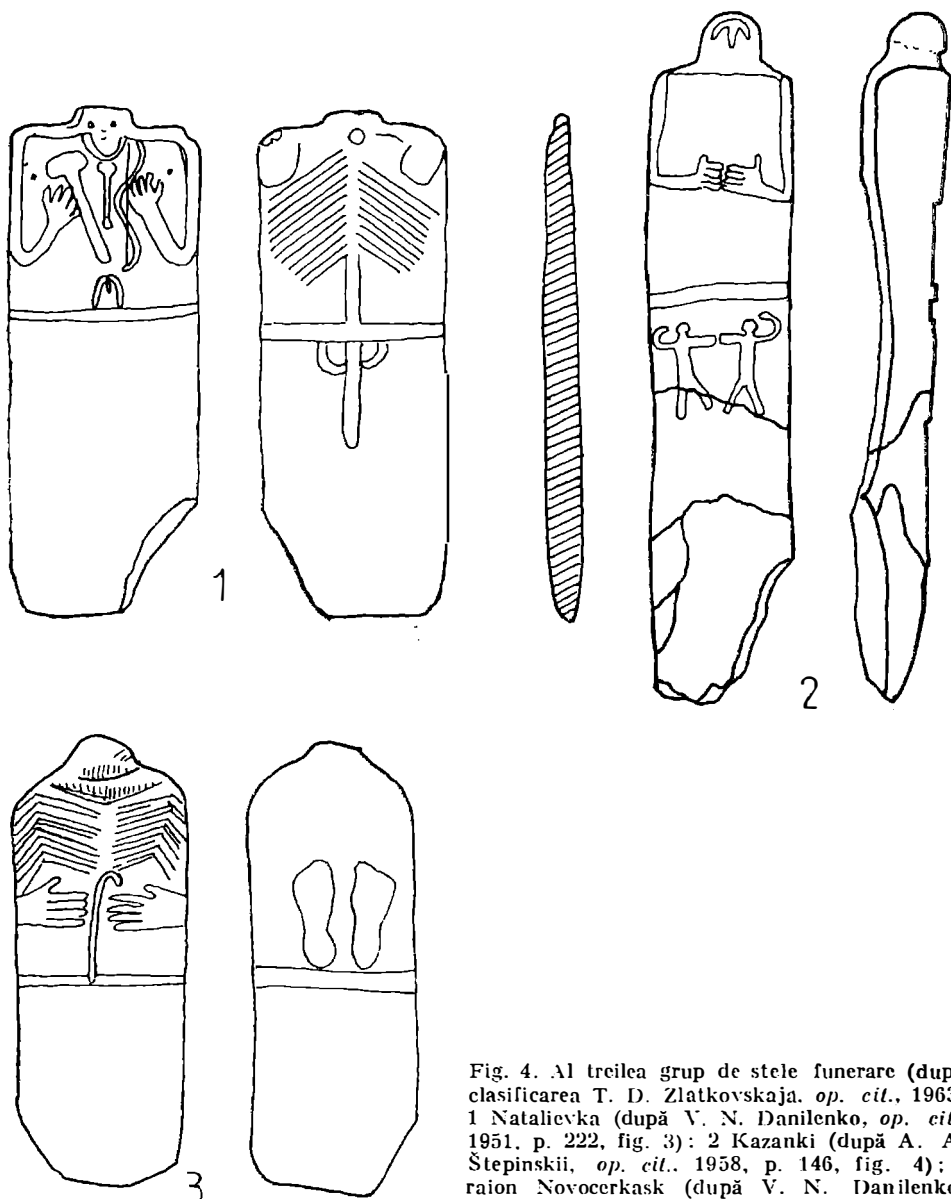

Fig. 4. Al treilea grup de stele funerare (după clasificarea T. D. Zlatkovskaja. *op. cit.*, 1963) 1 Natalievka (după V. N. Danilenko, *op. cit.*, 1951, p. 222, fig. 3); 2 Kazanki (după A. A. Ștepinskii, *op. cit.*, 1958, p. 146, fig. 4); 3 raion Novocerkask (după V. N. Danilenko, *op. cit.*, 1974, p. 82, fig. 53/2).

cu etapa Dereivsko a culturii Srednii Stog II și evident preced în timp cultura Jamnaja sau în ținuturi deosebite sînt, în parte, paralele cu ea ²².

²² *Ibidem*, p. 15.

În 1972, Sebastian Morintz, după o prezentare amănunțită a mormintelor cu ocră descoperite în movila funerară de la Hamangia, era de părere că statuia-menhir găsită acolo se plasează în timp în cursul epocii bronzului ²³.

Cu doi ani mai târziu a fost publicată o sinteză amplă a lui V. N. Danilenko despre problemele eneoliticului din Ucraina în care se referă și la mormintele cu ocră și la stelele funerare ²⁴. După părerea sa, întreaga categorie de astfel de stele, inclusiv cea de la Hamangia, au fost cioplite de membrii comunităților care practicau înmormintările cu ocră tumulare, aparținând complexului etno-cultural Drevnejamnaja sau Jamnaja, pe care îl împarte în patru faze. Comparînd diferitele categorii de stele funerare autorul amintit ajunge la concluzia că ele datează, inclusiv cea de la Hamangia, din ultima fază numită Gorodțovskaja a complexului etno-cultural Drevnejamnaja, care poate fi plasată în timp între sec. XXIV și sec. XVII î.e.n. Reflectînd, de fapt, procesul de deplasare spre vest a unei părți din populația drevneiamnaia amestecată cu cea locală a cultului Kemi-Oba din stepele-nord pontice ²⁵.

Prin publicarea stelelor funerare descoperite în ultima vreme în nord-estul Bulgariei s-au ridicat unele probleme importante.

Lîngă satul Ezerovo (din apropiere de Varna) s-au găsit trei stele funerare ²⁶. Două din ele (fig. 5) sînt lucrate din lespezi de formă dreptunghiulară, avînd indicat numai capul, cea de-a treia, tot din lespede dreptunghiulară, are diferite detalii (fig. 6/1). Gorana Tončeva consideră că piesele menționate sînt din aceeași perioadă ²⁷. După părerea noastră, autoarea greșește, deoarece, dacă ținem seama de forma specifică a primelor două statui-menhir ²⁸, ele se aseamănă foarte mult cu cele avînd formă primitivă, amintite mai sus. În consecință, credem că ele sînt mai vechi, decît a treia piesă cu amănunte ²⁹ (inclusiv prin poziția miinilor) care face parte din a doua grupă de monumente definită de T. D. Zlatkovskaja. Cea de-a patra statuie-menhir (fig. 6/2), descoperită mai demult tot la Ezerovo ³⁰, prin forma trapezoidală a lespezii se aseamănă cu cele din categoria a doua, dar prin poziția brațelor, prin șiragul de mărgelă mari de la gît, prin indicarea omoplaților, a coloanei vertebrale, a brîului și a toporului, se leagă de cea de-a treia categorie definită de aceeași autoare (poate este vorba de un tip de tranziție de la o categorie la alta). Această ultimă piesă de la Ezerovo se aseamănă cu cea de la Hamangia, prin șiragul de mărgelă mari de la gît, prin indicarea omoplaților și a coloanei vertebrale, ca și a toporului-ciocan sau bipen; diferă însă forma lespezii (la Ezerovo este trapezoidală, iar la Hamangia dreptunghiulară) și a miinilor (la Ezerovo sînt îndoite și așezate cu palmele pe partea superioară a pieptului, pe cînd la piesa de la Hamangia, miinile sînt cu palmele așezate pe abdomen).

Alte două stele funerare au fost descoperite lîngă satul Plačidol ³¹ (lîngă orașul Tolbuhin). Una din ele (fig. 7/1) este simplă, din prima categorie (după clasificarea T. D. Zlatkovskaja), avînd reprezentat numai

²³ S. Morintz, *op. cit.*, p. 53—58.

²⁴ V. N. Danilenko, *Eneolit Ukrainy*, Kiev, 1974, p. 82—83.

²⁵ *Ibidem*, p. 83.

²⁶ G. Tončeva, *Izvestija-Varna*, 3/18, 1967, p. 3—19.

²⁷ *Ibidem*, p. 11.

²⁸ *Ibidem*, p. 5 (fig. 2) și p. 6 (fig. 3).

²⁹ *Ibidem*, p. 4 (fig. 1).

³⁰ *Ibidem*, p. 7 (fig. 4).

³¹ L. Bobčeva, *Izvestija-Varna*, 3/18, 1967, p. 213—215.

capul, fără alte detalii ³². Cea de-a doua piesă (fig. 7/2) este păstrată parțial de la briu în sus, fiind o lespede de formă dreptunghiulară. A fost lucrată pe ambele fețe. Are capul ca o prelungire ovală, cu detaliile feței tocite. Mai jos s-a păstrat, în relief, șiragul de mărgelae mari. Mîinile sînt îndoite din coate și așezate cu palmele pe partea superioară a pieptului.

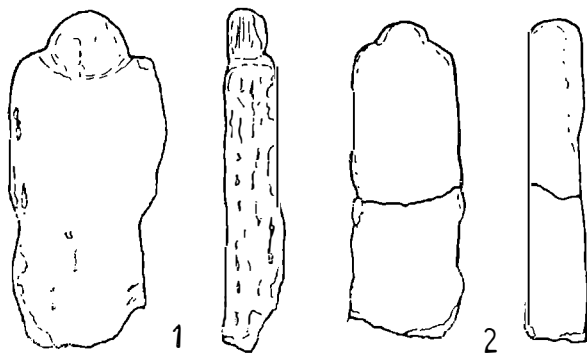
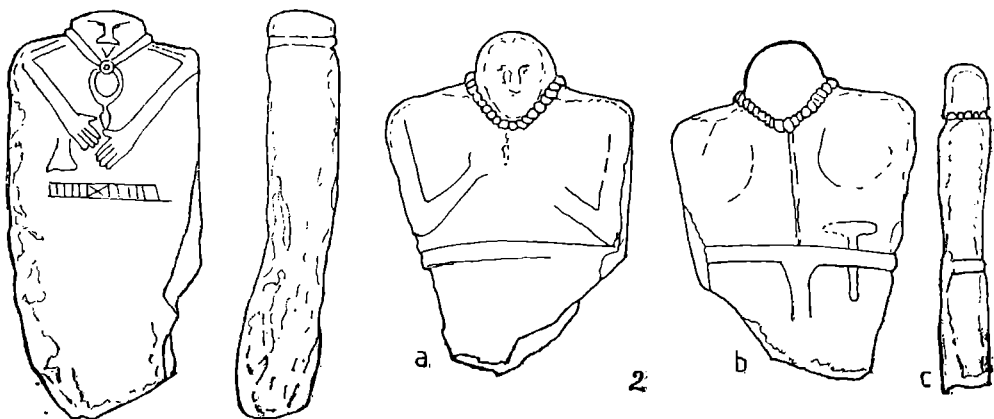

Fig. 5. Stelele funerare de la Ezerovo (după G. Tončeva, *op. cit.*, 1967, p. 5 [fig. 2] și p. 6 [fig. 3]).

Fig. 6. Stelele funerare de la Ezerovo (după G. Tončeva, *op. cit.*, 1967, 1 = p. 4, fig. 1; 2 = p. 7, fig. 4).

Pe spatele statuia-menhir de la Placidol are indicații omoplații (de formă semicirculară) și probabil coloana vertebrală. Înspre marginile plăcii sînt două benzi de cîte trei linii paralele, acoperite cu linii în zig-zag. Mai jos de omoplați sînt două ovale (îngroșate, aproape rotunde, la partea superioară și înguste la partea inferioară). Ele sînt înclinate, unul spre stînga, altul spre dreapta ³³. După cum am amintit, unii cercetători au considerat că ele redau tălpile. Este mai greu de admis că, pe lespedea descrisă, tălpile au fost reprezentate sus, tocmai lingă omoplați. Ni se pare mai aproape de realitate considerarea lor ca fiind tolbe pentru săgeți. Această statuie menhir se aseamănă și ea cu cea de la Hamangia, prin forma dreptunghiulară a lespedii, prin șiragul de mărgelae mari de la gît, prin redarea omoplaților, a coloanei vertebrale și a tolbelor (?). Se deosebește însă prin poziția brațelor. Piesa descrisă de la Placidol face parte din cel de-al treilea tip (după clasificarea T. D. Zlatkovskaja).

³² *Ibidem*, p. 213 (fig. 1 a).

³³ *Ibidem*, p. 214 (fig. 2).

O ultimă clasificare a stelelor funerare, la care ne vom referi, este cea prezentată de D. Ja. Telegin în cursul lucrărilor Simpozionului internațional de la Donji Milanovač, desfășurate la sfârșitul lunii septembrie 1985. După clasificarea sa ³⁴, stelele funerare se împart în două categorii mari : A. *Primitive*, avînd indicat numai capul, fără alte detalii ; B. *Com-*

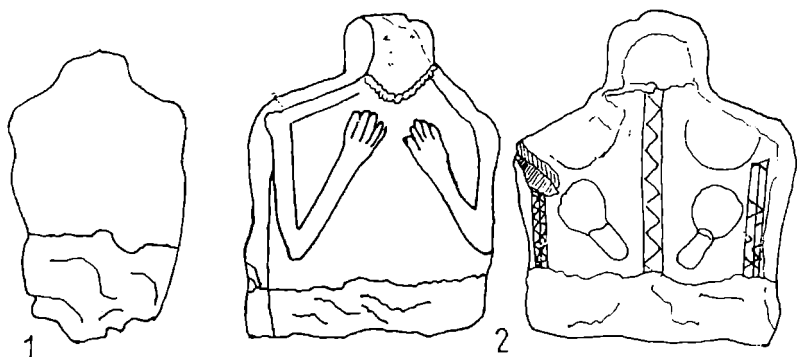

Fig. 7. 1 stela funerară de la Plačidol (după L. Bobčeva, *op. cit.*, 1967, p. 213, fig. 1/1) ; 2 statuia-menhir de la Plačidol (după L. Bobčeva, *op. cit.*, 1967, p. 214, fig. 2).

plexe, cu precizarea diferitelor amănunte anatomice, podoabe, arme și elemente de îmbrăcăminte. Cea de-a doua categorie se împarte și ea în trei tipuri, caracterizate prin poziția deosebită a brațelor. Statuia-menhir de la Hamangia, ținînd seama de această ultimă clasificare a lui D. Ja. Telegin, face parte din tipul II numit Ezerovo-Tiritaki ³⁵.

Părerile specialiștilor sînt împărțite în privința sexului și semnificației stelelor funerare și a statuilor-menhir descrise. Unii le-au numit „babele de piatră”, considerînd că ele reprezintă femei. Este drept că la prima categorie, cea a pieselor primitive, nu se poate preciza dacă reprezintă femei sau bărbați, deoarece nu au nici un fel de amănunte anatomice. În schimb, la seria celor complicate situația este mai clară. Sînt unele piese, rare, redînd femei (au indicați sinii), dar majoritatea înfățișează bărbați (unii chiar cu barbă), înarmați cu topoare. Unii cercetători au considerat că statuile-menhir reprezintă șamani, cei mai mulți însă cred că redau luptători și că au fost înălțate pe movilele de pe mormintele unor comandanți militari.

★

În concluzie, dacă ținem seama de datele expuse mai sus, sîntem în măsură să arătăm că — în stadiul actual al cercetărilor — piesa de la Hamangia, lucrată dintr-o lespede de formă dreptunghiulară, cu diferite amănunte anatomice și cu arme, reprezentate pe ambele fețe ale monumentului, face parte din categoria statuilor-menhir, care erau fixate în poziție verticală pe movilele funerare, așa fel ca să poată fi privite din

³⁴ D. Ja. Telegin, *O kulturnyh snjaziah neo-eneoliticeskogo naselenija severnogo Pricernomorija i Balkano-dunajskogo regiona*, comunicare prezentată în cadrul Simpozionului internațional de la Donij Milanovač, în septembrie 1985.

³⁵ *Ibidem*.

față și din spate. Conform clasificărilor citate statuia-menhir de la Hamangia se încadrează în categoria a treia (după clasificarea T. D. Zlatkovskaia ³⁶ și în seria tipului II (Ezerovo-Tiritaki) după clasificarea lui D. Ja. Telegin ³⁷.

Considerăm că, în funcție de analiza cartografică efectuată de același arheolog, stelele funerare, ca și statuile-menhir descoperite în zona din preajma țărmului vestic la Mării Negre au fost realizate de purtătorii complexului cultural Jamnaja, de la sfârșitul perioadei sale de evoluție, cînd după asimilarea unor grupuri de populație ale culturii Mihailovka I (considerată ca variantă regională a culturii Kemi-Oba), după o anumită perioadă, au trecut Dunărea în Dobrogea și apoi în nord-estul Bulgariei.

Se cuvine făcută o precizare. Dacă ținem seama de tipologia stelelor funerare, atunci se pare că acea populație amestecată a pătruns, în ținuturile dintre Dunăre și Marea Neagră, în mai multe valuri. Primul din ele fiind oglindit prin stelele funerare primitive de la Ezerovo și de la Placidol, apoi au urmat alte valuri, reflectate prin statuile-menhir de două tipuri de la Ezerovo (cea mai tîrzie fiind cea descoperită mai demult) și cea de la Placidol, similare statuii-menhir de la Hamangia, de care sînt apropiate în timp. Toate trei datînd din plină epocă a bronzului.

După cum am amintit la începutul lucrării, credem că statuia-menhir de la Hamangia a fost refolosită pentru un alt mormînt puțin mai tîrziu, din aceeași perioadă, aparținînd aceluiași grup de populație de stepă.

După părerea noastră, nu este necesară desprinderea grupului de stele funerare și de statui-menhir din Dobrogea și din nord-estul Bulgariei, de restul arealului cu astfel de monumente ³⁸, deoarece ele reflectă aceleași obiceiuri, au fost lucrate după anumite reguli și evident au aparținut aceleiași populații, originare din stepele nord-pontice, care în „roirea” sa spre vest și de-a lungul litoralului de vest al Mării Negre a venit în contact și a asimilat grupuri ale populației locale.

SUR LA STATUE-MENHIR DE HAMANGIA

RÉSUMÉ

La statue-menhir de Hamangia fait partie de la catégorie de statues complexes, assises en position verticale sur les tumulus funéraires. En tenant compte du mode différent de la représentation des armes sur le dos de la statue-menhir de Hamangia, l'auteur est d'avis qu'elle a été employée deux fois, dans un délai de temps assez court.

La statue menhir de Hamangia doit être encadrée dans le troisième groupe d'après la classification de T. D. Zlatkovskaia et d'après la classification de D. Ja. Telegin, elle doit être encadrée dans le type II Ezerovo-Tiritaki. La statue-menhir de Hamangia date de l'âge du bronze.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. La statue-menhir de Hamangia : vue en face (d'après Ion Miclea et Radu Florescu, *Preistoria Daciei*, București, 1980, fig. 262).

Fig. 2. La statue-menhir de Hamangia : vue en dos (d'après Ion Miclea et Radu Florescu, *op. cit.*, fig. 263).

³⁶ T. D. Zlatkovskaia, *op. cit.*, p. 83.

³⁷ D. Ia. Telegin, *op. cit.*

³⁸ G. Tončeva, *op. cit.*, p. 17.

Fig. 3. Stèles funéraires de la région nordpontique : 1—4 le premier groupe (d'après la classification de T. D. Zlatkovskaja, *op. cit.* 1963, p. 82, fig. 2); 1 Belozerka ; 2 Odessa ; 3 Pervomaevka ; 4 Novofilippovki ; 5—9 la deuxième groupe (d'après la classification de T. D. Zlatkovskaia, *op. cit.*, 1963, p. 83, fig. 3); 5 Pervomaevka ; 6 Kapustino ; 7—8 Tiritaki ; 9 Alexandrovskoe.

Fig. 4. Stèles funéraires de la région nord pontique : le troisième groupe (d'après la classification de T. D. Zlatkovskaja, *op. cit.*, 1963, p. 85, fig. 4) Natalievka (d'après V. N. Danilenko *op. cit.*, 1951, p. 222, fig. 3) ; 2 Kazanki (d'après A. A. Stepinskii, *op. cit.*, 1958, p. 146, fig. 4) ; 3 rayon Novočerkask (d'après V. N. Danilenko, *op. cit.*, 1974, p. 82, fig. 53/2).

Fig. 5. Stèles funéraires de Ezerovo (d'après G. Tončeva, *op. cit.*, 1967, p. (fig. 2), et p. 6 (fig. 3).

Fig. 6. Stèles funéraires de Ezerovo (d'après G. Tončeva. *op. cit.*, 1967, 1 = p. 4, fig. 1 ; 2 = p. 7, fig. 4).

Fig. 7. La stèle funéraire et la statue-menhir de Plačidol : 1 (d'après L. Bobčeva, *op. cit.*, 1967, p. 213, fig. 1/1) ; 2 (d'après L. Bobčeva, *op. cit.*, 1967, p. 214, fig. 2).